

M. RUDZĪTE

oi GAIDĀMĀ *uo* VIETĀ DAŽĀS LATGALES IZLOKŠNĒS

Latviešu literārās valodas un ležemnieku izlokšņu *ā*-skaņai augšzemnieku izlokšņu vairumā uzsvērtās zilbēs atbilst *ō* vai no tā radies divskanis¹. Austrumizlokšņu lielākajā daļā arī piedēkļa zilbēs *ā* ir pārvērsts par divskani, kas Latgales izloksnēs parasti ir *uo*, retāk *ua*². Gala zilbēs *ā* liktenis augšzemnieku izloksnēs ir dažāds, izņemot viensk. lokatīvu, kur gandrīz visās izloksnēs runā *-ā*³. Te pievēršīsimies gadījumiem, kur literārās valodas *ā*-skaņas vietā piedēkļa un gala zilbē augšzemnieku izloksnēs ir divskanis *oi*.

Latgales izlokšņu vairumā un arī izloksnēs ārpus Latgales literārās valodas *ā*-skaņas vietā ir *oi* resp. *oī āīo*-celmu tagadnes 3. personas un viensk. 2. personas formas gala zilbē, piem., *tu runoī* 'tu runā', *jis runoī* 'viņš runā', *jie > jī runoī* 'viņi runā'⁴. Šāds *oi* resp. *oī* radies tādējādi, ka *j*-skaņa, kas atradās formas beigās pēc *-i* zuduma viensk. 2. personas formā un pēc *-a* zuduma 3. personas formā, šais izloksnēs paglābta, bet no *ā* radies *ō* (> *uo*) ir saīsināts⁵.

Pēc pašreizējām ziņām ar *-oj*, *-oī* vai *-oi* aplūkotās formas runā šādās izloksnēs: Aglonā (LVU)⁶, Andrupinē (VLI)⁷, Asūnē (VLI), Aulejā (FBR XII 47; VLI; LVU), Baltinavā (FBR XI 136; VLI; LVU), Barkavā (FBR XIII 31; VLI), Bebreņē (FBR XVII 65), Bērzgalē (LVU), Bērzpilī (VLI), Brigos (VLI), Ciblā (FBR VI 45; VLI), Dagdā (LVU; VLI), Dignājā (LVU; VLI), Dricēnos (LVU), Dvietē (VLI), Ezerniekos (VLI), Izvaltā (LVU; VLI), Kalupē (FBR XVIII 48; VLI), Kapiņos (VLI),

¹ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, 125 – 126. (Turpmāk Lvg.) Bez tām izloksnēm, kas minētas Lvg 125. lpp., *ā*-skaņa saglabāta vēl šādās augšzemnieku izloksnēs: Aizkrauklē, Gārsenē, Gaujienā, Kusā, Lielvārdē, Lizumā, Lubejā, Mazzalvē, Rankā un Sērenē (VLI).

² Lvg 127 – 129.

³ Turpat.

⁴ Lvg 847 – 848.

⁵ Turpat.

⁶ Ar LVU apzīmēti Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitātes Latviešu valodas katedras izlokšņu materiāli (studentu kursa un diplomdarbi, studentu dialektoloģijas prakšu vākumi, kā arī pašas autores vākumi).

⁷ Ar VLI apzīmēti Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Valodas un literatūras institūta materiāli latviešu valodas dialektoloģijas atlantam.

Kārsavā (FBR XII 58; LVU; VLI), Kaunatā (VLI), Krāslavā (FBR XII 40; VLI), Liksnā (VLI; LVU), Līvānos (FBR XX 147; VLI), Lubānā (FBR XVII 138), Makašēnos (VLI; LVU), Mālpē (VLI), Mārkalnē (VLI), Mērdzinē (VLI; LVU), Nautrēnos (LVU), Nirzā (LVU; VLI), Ozolainē (VLI), Pildā (FBR XIII 54; LVU), Pilskalnē (VLI), Preiļos (FBR VIII 17), Prodē (VLI), Rēznā (LVU; VLI), Rubeņos (VLI), Rudzētos (LVU), Rugājos (VLI; LVU), Rundēnos (VLI), Ružinā (VLI), Sakstagalā (LVU; VLI), Skaistā (FBR XII 47; VLI), Stirnienē (LVU; VLI), Susējā (Lvg 847), Šķilbēnos (LVU), Tilžā (VLI), Varakļānos (FBR XI 116), Vārkavā (LVU; VLI), Viļakā (VLI; LVU), Viļānos (VLI), Višķos (Ceļi IX 389; VLI), Zasā (FBR XIII 92; VLI) un Zvirgzdinē (FBR X 34; VLI; LVU).

Atšķirīgie rakstījumi – *-oj*, *-oļ* un *-oi* varētu tikt reducēti uz vienu. Rakstījums *-oj* ir morfoloģisks. Tas sastopams Filologu biedrības Rakstos publicētajos izlokšņu aprakstos, kamēr VLI materiālos tas lietots tikai 4 izlokšņu pierakstos. Ar *-oi* aplūkojamās formas reģistrētas no 8 izloksnēm. Materiālu vairumā dominē rakstījums *-oļ*⁸.

Bez tam divskani *oļ* resp. *oi* augšzemnieku austrumizloksnēs sastop *āļo*-celmu tagadnes formās ar *-l-*, retāk *-ņ-* un no šā celma veidotās formās, piem., *staigoļļu* ‘staigāju’, *staigoļļi* ‘staigā’, *staigoļļa* : *staigoļ* ‘staigā’, *staigoļļom* : *staigoļom* ‘staigājam’, *staigoļļot* : *staigoļot* ‘staigājat’ Pildā (FBR XIII 54); *runðiņu*⁹ ‘runāju’, *malðiņu* ‘meloju’ Nirzā (VLI).

āļo-celmu tagadnes formas ar *-l-* resp. *-ņ-* patlaban ir zināmas šādās izloksnēs: Bērzgalē (LVU; VLI), Brigos (VLI), Ciblā (FBR VI 43; VLI), Makašēnos (LVU; VLI), Mērdzinē (VLI; LVU), Pildā (FBR XIII 54; LVU), Rundēnos (VLI) un Zvirgzdinē (VLI; LVU). Primāro verbu tagadnes formas ar *-l-* resp. *-ņ-* ir reģistrētas vēl citās izloksnēs¹⁰.

Par *āļo*-celmu tagadnes formām ar *-l-* J. Endzelīns raksta: „...un tāpat kā 3. p. *kuopļa* ir blakus *kuop* u. c. varētu vēl, piem., blakus 3. personai *struodoļi* (no **strādāja*) būt ieradies arī *struodoļļa* (kam blakus viensk. 1. p. *struodoļļu* utt.). – “¹¹ Tātad *oi* resp. *oļ*, kas atrodams *āļo*-celmu formās ar *-l-* resp. *-ņ-*, būtu pārņemts no 3. personas formas ar *-oi* resp. *-oļ*, par kuras rašanos tikko bija runa.

Taču literārās valodas *ā*-skaņas vietā divskanis *oi* dažās Latgales izloksnēs ir vēl citās piedēkļu un gala zilbēs.

Līdz šim gaidāmā *uo* (no *ā*) vietā *oi* bija zināms no divām Latgales izloksnēm sekundāro verbu infinitīvā ar *-āt* resp. *-uot*, proti, *maldynoīt* ‘maldināt’ Nautrēnos,

⁸ Norādījums par izrunu Lvg 847.

⁹ Salikuma vienkāršošanai aiz vārdiem, kuros ir krītošā intonācija, izlaists divnieks stieptās un krītošās intonācijas sakrituma parādīšanai: *runðiņu*² vietā *runðiņu* u. tml.

¹⁰ Lvg 787 – 790.

¹¹ Lvg 789.

maloit 'melot' Bērzgalē¹². Vācot materiālus latviešu valodas dialektoloģijas atlantam, tika iegūtas plašākas ziņas par šīm izloksnēm. Bērzgales izloksnes materiālu vācējs J. Arbidāns pēc tam Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitātē rakstīja kursadarbus un diplomdarbu par savu dzimto izloksni. Tie arī bija pirmie intereses radītāji par šo parādību, jo noskaidrojās, ka Bērzgalē *oi* gaidāmā *uo* vietā ir ne tikai iepriekš minēto verbu infinitīvā, bet arī citās piedēkļa un gala zilbēs. Vācot papildu ziņas par šo jautājumu no citiem LVU filoloģijas studentiem¹³, katedras kolēģiem¹⁴, kā arī izskatot Zinātņu Akadēmijas Valodas un literatūras institūta materiālus latviešu valodas dialektoloģijas atlantam, izrādījās, ka šāds *oi* ir sastopams Bērzgalē, Makašēnos, Nautrēnos un kaut kādā mērā arī Zvirgzdinē Cirmas ciema padomes teritorijā (LVU), Rēznā Taudejāņu apkaimē (LVU) un Kārsavā (VLI).

Lai noskaidrotu, kā *oi* varēja ieviesties *uo* vietā, jāizmanto Bērzgales izloksnes dotumi, jo no šās izloksnes izdevās iegūt pilnīgāku materiālu nekā no citām minētajām izloksnēm. Pēc pašreizējām ziņām ne visur tur, kur Bērzgalē piedēkļa resp. gala zilbē ir *oi*, tāds *oi* pazīstams arī pārējās iepriekš minētajās izloksnēs. Visvairāk saskaņas ir starp Bērzgales un Makašēnu izloksni (LVU).

No savāktā materiāla ir redzams, ka piedēkļu un gala zilbēs, kur literārajā valodā ir *ā*-skaņa, Bērzgales izloksnē ir *ā*, *uo*, *o* vai *oi*.

ā-skaņu tāpat kā citās augšzemnieku izloksnēs te runā viensk. lokatīva gala zilbē: *kùkâ* 'kokā', *rùkâ* 'rokā', *lobâ* 'labā', *lob'ijâ* : *lob'ejâ* 'labajā', *vînâ* 'vienā', *jimâ* 'viņā', *itymâ* 'šini', *kurimâ* 'kurā', *pošâ* 'pašā'¹⁵.

ā-skaņu Bērzgalē runā arī *o*-celmu tagadnes 3. personas refleksīvformas gala zilbē: *sytâs* 'sitas', *ýerâs* 'veras, skatās', *mozgojâs* 'mazgājas'. Šādam *ā* paralēles ir atrodamas citās augšzemnieku izloksnēs¹⁶.

Divskani *uo* Bērzgalē runā vairākās formās.

1) *uo* sastop noteikto adjektīvu locījumos:

a) sieviešu dzimtes viensk. nominatīvā: *sýltùo* 'siltā';

b) vīriešu dzimtes viensk. ģenitīvā: *sýltùo* 'siltā';

c) sieviešu dzimtes viensk. ģenitīvā, daudzsk. nominatīvā un akuzatīvā: *sýltùos* 'siltās';

d) sieviešu dzimtes daudzsk. datīvā un instrumentālī: *(ai) sýltùom* '(ar) siltajām'.

¹² Lvg 922.

¹³ Par pētījamo novadu mutvārdos autorei ziņas ir sniegušas studentes A. Pušpure, V. Novika, V. Rupaine un F. Zalužinska.

¹⁴ Par savām dzimtajām izloksnēm ziņas ir snieguši doc. E. Soida (Nirza), doc. K. Gailums (Makašēni) un laborante V. Kairiša (Zvirgzdine).

¹⁵ Lvg 127.

¹⁶ Turpat.

2) *uo* sastop pronomenu locījumos:

a) vīriešu dzimtes viensk. ģenitīvā: *itùo* 'šā', *kurùo* 'kura';

b) sieviešu dzimtes viensk. ģenitīvā, daudzsk. nominatīvā un akuzatīvā: *itùos* 'šās', *kurùos* 'kuras';

c) sieviešu dzimtes daudzsk. datīvā un instrumentālī: (*ai*) *itùom* '(ar) šām', (*ai*) *kurùom* '(ar) kurām'.

3) *uo* sastop verba formās:

a) *uo* runā pagātnes formu piedēklī sekundārajiem verbiem ar *-oit* (literārajā valodā ar *-āt*, *-uot*): *mozgùoju* 'mazgāju', *mozgùoji* 'mazgāji', *mozgùo* : *mozgùojā* 'mazgāja', *mozgùom* : *mozgùojām* 'mazgājām', *mozgùot* : *mozgùojāt* 'mazgājāt'; refleksīvās formas: *mozgùojūs* 'mazgājos', *mozgùojīs* 'mazgājies', *mozgùojās* 'mazgājās', *mozgùojāmās* 'mazgājāmies', *mozgùojātās* 'mazgājāties'.

b) Ar *uo* runā arī aplūkoto verbu pagātnes aktīvā divdabja formas, kas veidotas no pagātnes celma: *runùoš* : *runùojš* 'runājis', ģen. *runùojuša* 'runājuša', dat. *runùojušām* 'runājušām' utt., *mozgùoš* : *mozgùojš* 'mazgājis', *runùošā* 'runājusi', ģen. *runùojušys* 'runājušas', dat. *runùojušai* 'runājušai' utt., *mozgùošā* 'mazgājusi'.

4) *uo* runā substantīvu piedēkļos *-āj-* un *-tāj-*: *brjùklùoji* 'brūklenāji', *orùoš* : *orùojš* 'arājs', *dařeittùoš* : *dařeittùojš* 'darītājs'.

Arī īso *o* piedēkļa resp. gala zilbē Bērzgalē runā vairākos gadījumos.

1) Ar *o* runā *ā-* resp. *īā-*celmu daudzsk. datīva un instrumentāļa galotni: (*ai*) *lopòm* '(ar) lapām', (*ai*) *lap'eņòm* '(ar) lapiņām', (*ai*) *lobòm* '(ar) labām', (*ai*) *vīnòm* '(ar) vienām', (*ai*) *ob'ejòm* '(ar) abām', (*ai*) *pošòm* '(ar) pašām'.

2) *o* runā verbālo *o-* un *ā-*celmu daudzsk. 1. un 2. personas galotnē: tagadne — *vàlkòm* : *vàlkļòm* : *vàlgļòm* 'velkam', *vàlkot* : *vàlkļot* : *vàlgļot* 'velkat'; *losòm* 'lasām', *losot* 'lasāt'; refleksīvās formas — *vàlkomās* : *vàlkļomās* : *vàlgļomās* 'velkamies', *vàlkoťās* : *vàlkļot'ās* : *vàlgļot'ās* 'velkaties'; *pazarokstomās* 'parakstāmies', *pazarokstot'ās* 'parakstāties'; pagātne — *vylkòm* 'vilkām', *vylkot* 'vilkāt'; refleksīvās formas — *vylkomās* 'vilkāmies', *vylkot'ās* 'vilkāties'.

3) *o* runā *ājo-*celmu tagadnes formās *j* priekšā: *mozgoju* (: *mozgòilju*) 'mazgāju', *mozgojòm* (: *mozgòilòm*) 'mazgājam', *mozgojot* (: *mozgòilot*) 'mazgājat'; refleksīvās formas: *mozgojūs* (: *mozgòilūs*) 'mazgājos', *mozgojīs* (: *mozgòilīs*) 'mazgājies', *mozgojās* (: *mozgòilās*) 'mazgājas', *mozgojómās* (: *mozgòilomās*) 'mazgājamies', *mozgojot'ās* (: *mozgòilot'ās*) 'mazgājaties'.

4) *o* runā *j* priekšā no tagadnes celma veidotās formās blakus tagadnes *ājo-*celmiem:

a) relatīvajā modā: *as*, *tu*, *jis* utt. *mozgojūt* (: *mozgòilūt*) 'es, tu, viņš utt. mazgājot'; *as*, *tu* utt. *mozgojūt'īs* (: *mozgòilūt'īs*) 'es, tu utt. mazgājoties';

b) tagadnes pasīvajā divdabī: *mozgojāms* (: *mozgòļāms*) 'mazgājams', *mozgojama* (: *mozgòļama*) 'mazgājama', *mozgojamīšs* (: *mozgòļamīšs*) 'mazgājamais', *mozgojamùo* (: *mozgòļamùo*) 'mazgājamā'; *borojomùo* 'barojamā';

c) tagadnes aktīvajā divdabī: *strùodojùšs* (-šs) 'strādājošs', *strùodojùša* 'strādājoša'.

5) *o* runā *j* priekšā adjektīvsufiksā *-āj-*: *saròis* 'sarains', ģen. *saroja* 'saraina', dat. *sarojām* 'sarainam' utt.; *lopòis* 'lapains', ģen. *lopoja* 'lapaina', dat. *lopojām* 'lapainam' utt.

Pārējos, līdz šim vēl neminētos gadījumos, kur piedēkļa resp. gala zilbē ir bijis *ā*, Bērzgales izloksnē runā *oi*.

1) *oi* runā adjektīvsufiksā *-āt-*: *ušņòic* (-*ts*) 'usnains', *ušņòita* 'usnaina' Bērzgalē, *spòlvòic* (-*ts*) 'spalvains', *spòlvòita* 'spalvaina' Makašēnos.

2) *oi* runā komparatīvsufiksā *-āk-*: *loboīks* 'labāks', *loboīka* 'labāka', adv. *loboīk* 'labāk', *superlatīvs pač* (-*ts*) *loboīkīšs* 'pats labākais, vislabākais', *vacoīks* 'vecāks', *vacoīka* 'vecāka'.

3) *oi* runā *ā-* resp. *īā-*celmu daudzsk. lokatīva galotnē: *rùkoīs* 'rokās', *rùceņoīs* 'rociņās', *loboīs* 'labās', *lob'ijoīs* : *lob'ejoīs* 'labajās', *vīnoīs* 'vienās', *ob'ejoīs* 'abās', *jimoīs* 'viņās', *itymoīs* 'šajās', *pošoīs* 'pašās'. Tā kā *īā-*celmu galotne šai locījumā ir ieviesusies arī *ē-* un *i-*celmos, tad *oi* runā arī šo celmu daudzskaitļa lokatīva gala zilbē: *přid' oīs* : *přizoīs* 'priedēs', *šird' oīs* 'sirdīs'.

4) *oi* runā infinitīva piedēklī sekundārajiem verbiem ar *-āt* resp. *-uot*: *runoīt'* 'runāt', *runoīt'īs* 'runāties', *maloīt'* 'melot', *mozgoīt'īs* 'mazgāties', *boroīt'īs* 'baroties'.

5) *oi* tiek runāts arī no šo verbu infinitīva celma veidotajās formās resp. atvasinātajos vārdos:

a) nākotnē: *runoīšu* 'runāšu', *runoīši* 'runāsi', *runoīs* 'runās', *runoīšim* 'runāsim', *runoīšit* 'runāsīt'; *maloīšu* 'melošu', *maloīši* 'melosi', *maloīs* 'melos', *maloīšim* 'melosim', *maloīšit* 'melosīt';

b) nākotnes relatīvajā modā: *jis runoīškys* : *runoīškùt'* 'viņš runāšot', *jèi runoīškùt'ä* : *runoīškùt'* 'viņa runāšot';

c) kondicionālī: *jis runoītu* 'viņš runātu', *jèi mozgoītu* 'viņa mazgātu';

d) tagadnes aktīvajā divdabī ar *-dams*, *-dama*: *runoīdāms* 'runādams', *runoīdama* 'runādama', *maloīdāms* 'melodams', *maloīdama* 'melodama';

e) pagātnes pasīvajā divdabī: *izrunoīc* (-*ts*) 'izrunāts', *izrunoīta* 'izrunāta', *izmaloīc* (-*ts*) 'izmelots', *izmaloīta* 'izmelota';

f) substantīvos ar *-tāj-* un *-šan-*, kas atvasināti no infinitīva: *runoītùošs* : *runoītùojšs* 'runātājs', *runoītùoja* 'runātāja', *školoītùošs* : *školoītùojšs* 'skolotājs', *školoītùoja* 'skolotāja'; *mozgoīšona* 'mazgāšana', *maloīšona* 'melošana'.

6) *oi* runā *āiō*-celmu tagadnes formās ar *-l-*: *runòļļu* 'runāju', *runòļi* 'runā', *runòļļa* 'runā', *runòļlòm* 'runājam', *runòļlot* 'runājat'; refleksīvās formas: *runòļlūs* 'runājos', *runòļļs* 'runājies', *runòļlās* 'runājas', *runòļlómās* 'runājamies', *runòļlot'ās* 'runājaties'.

7) *oi* runā no tagadnes celma ar *-l-* veidotajās formās blakus *āiō*-celmiem:

a) tagadnes relatīvajā modā: *as mozgòļlūt* 'es mazgājos' utt.

b) tagadnes pasīvajā divdabī: *mozgòļlams* (: *mozgòļloms*) 'mazgājams'.

8) *oi* runā *āiō*-celmu tagadnes viensk. 2. personas un 3. personas formā: *tu runoļ* 'tu runā', *jis, jī runoļ* 'viņš, viņi runā'.

9) *oi* runā verbu *ā*-celmu 3. personas refleksīvformas gala zilbē:

tagadne: *rokstois* 'rakstās', *losois* 'lasās', *prosois* 'prasās', *gonois* 'ganās', *skotois* 'skatās'; pagātne: *plērkois* 'pirkās', *b'eidois* 'bīdās', *baidijās*, *pižazogois* 'piezagās'.

10) *oi* runā refleksīvajās substantīvu formās ar *-šanās* un refleksīvajās sieviešu dzimtes tagadnes aktīvā divdabja formās ar *-damās* tais locījumos, kur gala zilbē bijis *ā*: nom. *kaušonois* 'kaušanās', ģen. *kaušonois* 'kaušanās'; *runoīdamois* 'runādamās', *izmaloidamois* 'izmelodamās', *vārdamois* 'vērdamās, skatīdamās'.

Ne piedēkļos *-āt-*, *-āk-*, ne daudzsk. lokatīva galotnē, ne infinitīva piedēklī, ne refleksīvformu ar *-ās* gala zilbē Bērzgales izloksnē *oi* nevarēja izveidoties fonētiski. Atbilstošajās zilbēs bija gan *ō* resp. *uo* no *ā*, bet aiz tā nav sekojis tautosillabisks *j*, kura priekšā notiktu garuma saīsinājums un rezultātā rastos *oi* līdzīgi kā *āiō*-celmu tagadnes 3. personas un viensk. 2. personas formā. Tāpēc atliek spriest, ka neuzsvērto zilbju *oi*, izņemot *āiō*-celmu tagadnes 3. personas un viensk. 2. personas formu, ir nefonētisks jauninājums.

oi, izņemot 231. – 232. lpp. aplūkotos gadījumus, Bērzgalē ir tikai tādās formās, kur citādi Latgales izloksnēs ir *uo* resp. *ua*. Tā *āiō*- resp. *ōiō*-celmu infinitīvs ar *-uot'* resp. *-uat'* (Vidzemes un dažās Ziemeļlatgales izloksnēs ar nepalatalizētu *-t*) tiek runāts Andrupinē (VLI), Asūnē (VLI), Aulejā (VLI), Baltinavā (FBR XI 139; VLI), Barkavā (VLI), Bērzpīlī (VLI), Bejā (VLI), Brigos (VLI), Ciblā (FBR VI 44; VLI), Dagdā (VLI), Ezerniekos (VLI), Galēnos (VLI), Izvaltā (VLI), Jaunlaicēnē (VLI), Kalupē (FBR XVIII 51; VLI), Kapiņos (VLI), Karvā (VLI), Kauratā (VLI), Krāslavā (FBR XII 57; VLI), Līksnā (VLI), Mārupē (VLI), Maltā (VLI), Mērdzinē (VLI), Nirzā (FBR VI 47), Pildā (FBR XIII 55; LVU), Rēznā (VLI), Rugājos (VLI), Rundēnos (VLI), Ružinā (VLI), Sakstagalā (VLI), Skaistā (VLI), Tilžā (VLI) Varakļānos (FBR XVII 116; 118), Vārkavā (VLI), Viķsnā (VLI), Viļakā (VLI), Viļānos (VLI), Višķos (Ceļi IX 392; VLI) un Zvirgzdinē (FBR X 37; VLI).

Arī verbālo *ā*-celmu tagadnes 3. personas refleksīvā forma daļā izlokšņu beidzas ar *-uos* resp. *-uas*, piem., Andrupinē (FBR XIX 175; VLI), Atašienē (FBR

XIX 175), Baltinavā (FBR XI 137), Bērzpilī (FBR XIX 175), Ciblā (VLI), Galēnos (VLI), Izvaltā (VLI), Jāsmuižā (= Aizkalnē FBR XIX 176), Kalupē (FBR XVIII 47; VLI), Kapiņos (VLI), Kārsavā (VLI), Krāslavā (FBR XII 39; VLI), Līksnā (VLI), Makašēnos (FBR XIX 176), Maltā (FBR XIX 176), Mērdzinē (VLI), Ozolainē (VLI), Ružinā (VLI), Sakstagalā (VLI), Viļānos (VLI), Višķos (Ceļi XI 391; VLI), Zvirgzdinē (VLI)¹⁷.

Ar *uo* resp. *ua* daļā augšzemnieku izlokšņu tiek runāts arī komparatīvsufikss *-āk-*, *ā-* resp. *īā-* celmu daudzsk. lokatīva galotne *-ās*, verbu pagātnes *ā-* celmu 3. personas refleksīvās formas *-ās*, tāpat arī refleksīvo substantīvu ar *-šanās* un refleksīvo divdabju ar *-damās* gala zilbes¹⁸.

Tāpat Bērzgalē *oi* netiek runāts formās, kur arī ārpus Bērzgales runā *o* senā *ā* vietā, proti, *ā-* resp. *īā-* celmu daudzsk. datīvā un instrumentālī¹⁹, verbālo *ā-* resp. *o-* celmu daudzsk. 1. un 2. personas galotnē²⁰, *āīo-* celmu tagadnes formās j priekšā²¹, kā arī adjektīvsufiksā *-āj-*.

Tāpēc jāsecina, ka Bērzgalē *oi* ir ieviesies tieši *uo* vietā. No *ā* radies *ō* resp. *uo* noteiktās formās tad jau bija saīsināts un citās bija ieviests pēc analogijas²².

Latviešu valodas izlokšņu dotumi liecina, ka tagadnes formu ietekmē var tikt pārveidots infinitīva vokālisms. Tā izlokšnēs senāka *mūties*, 'pīties pa kājām' vietā ir ieradies *muities* pēc to formu parauga, kas sākas ar *muj-*²³. Izlokšnēs ir virkne *īo-* celmu ar īsu *e* infinitīvā pēc tagadnes formu parauga, piem., *lekt* gaidāmā *lēkt* vietā (Lvg 771), *test* gaidāmā *tēst* vietā (Lvg 772) un citi. Arī par sekundāro verbu infinitīviem ar *-oit* J. Endzelīns saka: „Dažās latgaļu izlokšnēs blakus tagadnes formām ar *-oju*. ir infinitīvi ar *-oit*, piem., *maloit* Bērzgalē, *maldynoit* Tdz. 44799.“²⁴

Sakarā ar to vedas domāt, ka vecākais *uo* aizstājums ar *oi* Bērzgalē ir noticis tieši sekundāro verbu infinitīvos.

Infinitīva celma vokālisms ir arī visos veidojumos no tā. Ja ir izdarīti jauninājumi infinitīva celmā, tad tie parādās arī formās, kas veidotas no infinitīva celma. Tā, piem., Dundangā blakus infinitīvam *rūnt* 'runāt', ar zudušu piedēkļa patskani, ir nākotne *rūns* 'runās', kondicionālis *rūnt* 'runātu', pagātnes pasīvais divdabis *rūnts* 'runāts', tagadnes aktīvais divdabis *rūndams* 'runādams'²⁵.

¹⁷ Turpat.

¹⁸ Lvg 128.

¹⁹ Lvg 143 un 418.

²⁰ Lvg 127, 143, 845 un 884.

²¹ Lvg 848.

²² Turpat.

²³ Lvg 768.

²⁴ Lvg 922.

²⁵ Lvg 923.

Tāpat arī Bērzgalē divskanis *oi* senākā *uo* vietā ir visās no infinitīva celma veidotās formās (skat. 325. lpp. 5. punktu). No infinitīva celma veidoto formu skaits latviešu valodā ir diezgan liels. Tā Bērzgalē izveidojās plaša formu grupa, kur senā *uo* vietā bija ieviesies *oi*. Acīm redzot, izlokšnē radusies tendence sistēmas labad katru piedēkļa resp. gala zilbes *uo* aizstāt ar *oi*, ja vien tas fonētiski bija iespējams un pārveidojuma rezultātā neradās formu homonīmija. Šai sakarā jāpievēršas Bērzgales formām ar saglabātu *uo* piedēkļa resp. gala zilbēs.

Kā jau minēts, divskani *uo* Bērzgalē runā pagātnes celma piedēklī sekundārajiem verbiem ar infinitīva izskaņu *-oit*, substantīvu piedēkļos *-āj-*, *-tāj-*, noteikto adjektīvu un dažu pronomenu locījumos.

Ja pagātnes formās *uo* vietā būtu ieviesies *oi*, izlokšnē rastos skaniski sveša skaņu kopa – *oij*, piem., *runoiju* ‘runāju’, *runoiji* ‘runāji’ utt. Tāpēc jādomā, ka šādas formas tiktu pārveidotas, *j* priekšā izmetot *i*, līdzīgi kā *beija* (no *bija* < *bija*) Latgales izlokšnēs pārveidots par *beja*, *reija* (no *rīja* < *rija*) par *reja*²⁶. Izmetot *j* priekšā *i* pagātnes formās, izveidotos vienāda forma tagadnes un pagātnes viensk. 1. personai, piem., *runoju*. To, ka valodā no dažādu laiku formu vienāduma resp. no formu homonīmijas vairās, rāda šaurā *e*, *ē* ieviešanās senajos pagātnes *ā*-celmos, piem., *bēgu* senākā *bēgu* vietā, *degu* senākā *dēgu* vietā²⁷. Tā radās starpība viensk. 1. personā starp tagadnes un pagātnes formu, kas agrāk bija skanējusi vienādi – *bēgu*, *dēgu*. Izlokšnēs ir vēl citi jauninājumi pagātnes viensk. 1. personas formā, lai atšķirtu to no tagadnes vai nākotnes viensk. 1. personas formas²⁸.

Tāpat pagātnes formās *oi* ieviešanās *uo* vietā Bērzgalē nebija iespējama.

Tā kā pamatcelma vokālisms tiek saglabāts arī veidojumos no tā, tad saprotams, ka Bērzgalē *uo* tika paglābts arī pagātnes aktīvā divdabja formās.

Arī substantīvu piedēkļos *-āj-*, un *-tāj-* nav *uo* aizstāts ar *oi* laikam tāpēc, lai neveidotos skaņu kopa *-oij-*. Jāpiezīmē, ka divskani *uo* substantīvu piedēkļos *-āj-*, *-tāj-* augšzemnieku izlokšnēs nemēdz saīsināt (pretstatā adjektīvsufiksam *-āj-*).

Tā Ciblā ir *orūojs* ‘arājs’, *školuôtūojs* ‘skolotājs’, bet *dubļojs* ‘dubļains’, Nirzā *žârūojs* ‘dzērājs’, bet *calmojs* ‘celmains’, Ozolainē *âdūojs* ‘ēdājs’, *orūojs* ‘arājs’, *školuôtūojs* ‘skolotājs’, bet *mÿltojs* ‘miltains’, Ružinā *orūojs* ‘arājs’, *školuotūojs* ‘skolotājs’, bet *dubļojs* ‘dubļains’ (VLI).

Divskani *uo* Bērzgalē runā arī noteikto adjektīvu, norādāmā pronomena *itys*, *it'èi* un pronomena *kuŕiſ*, *kuŕèi* locījumos (skat. 233. – 234. lpp.), Te *uo* saglabājumam ir citi iemesli.

Pronomens *itys* ‘šis’, *it'èi* ‘ši’ īsti ir saliktenis²⁹, tāpēc tanī ir tas pats vokālisms, kas pronomena *tys* ‘tas’, *t'èi* ‘tā’ locījumu formās. Neuzsvērtās zilbes te īs-

²⁶ Lvg 147.

²⁷ Lvg 95.

²⁸ Lvg 865–867.

²⁹ Lvg 537.

tī nav ne piedēkļa, ne gala zilbes parastajā nozīmē. Ja viensk. ģenitīvs no *tys* ir *tùo* tad arī no *itys* ir ģenitīvs *itùo* 'šā' utt.

Pronomens *kuřis* 'kurš', *kuři* 'kura' Bērzgalē nav deklinējams kā nenoteiktais adjektīvs (sal. *kurš*, *kura* deklināciju latviešu literārajā valodā!). Līdzīgi citu austrumizlokšņu formām šis pronomens te radies no *kur* un *jis* resp. *jei* (no *jī*) savienojuma³⁰. Vokālisms, kāds ir pronomena *jis* 'viņš', *jei* 'viņa' locījumos, tāpēc ir arī pronomena *kuři*, *kuři* locījumos, piem., viensk. ģenitīvs *jùo* 'viņa' un *ku-rùo* 'kura'³¹.

Beidzot divskani *uo* Bērzgales izloksnē runā arī noteikto adjektīvu locījumu gala zilbēs. Bērzgales izloksnes dotumi apliecina pronomiņālās deklinācijas ietekmi atsevišķu noteikto adjektīvu locījumu izveidē. Tā vīr. dzimtes viensk. ģenitīvs *syltùo* 'siltā' pēc *tùo* 'tā' parauga, siev. dzimtes viensk. ģenitīvs un daudzsk. nominatīvs *syltùos* 'siltās' pēc *tùos* 'tās' parauga³². Arī siev. dzimtes daudzsk. datīva un instrumentāļa forma Bērzgalē un citās austrumizloksnēs ir veidota pēc norādāmā pronomena atbilstošā locījuma parauga: (*ai*) *syltùom* '(ar) siltajām' pēc (*ai*) *tùom* '(ar) tām'.

Vienīgais locījums, kur noteiktā adjektīva locījumam ar *uo* pronomiņālajā deklinācijā patlaban tiešas atbilstības nav, ir sieviešu dzimtes viensk. nominatīva forma, piem., *syltùo* 'siltā'. Pronomiņālajā deklinācijā šai locījumā izdarīts jauninājums³³, bet noteiktā adjektīva locījumā ne.

Kā redzams, Bērzgales izloksnē *uo* (no *ā*) piedēkļa resp. gala zilbē ir patvēries tikai īpaši motivētos gadījumos.

Līdz šim latviešu izloksnēs nekur nebija konstatēta tāda vienas skaņas aizs-tāšana ar otru bez tieša formu morfoloģiskā sakara. Pārskatot augšzemnieku izlokšņu dotumas no šāda viedokļa, kaut ko gluži līdzīgu izdevās konstatēt Nirzā. Arī Nirzas izloksnē Greidānu apkaimē ir virkne formu, kur nav *ā* pārveidojuma par *uo*, bet tai vietā ir *ū*. Citādi Nirzā lieto šais formās *uo*.

1) Ar *ū* Nirzas Greidānos runā komparatīvsufiksu *-āk-*: *lobûks* 'labāks', *lobûka* 'labāka', *lobûk* 'labāk'.

2) Ar *ū* runā *ā-* resp. *īā-*celmu daudzsk. lokatīva gala zilbi: *rûkûs* 'rokās', *rû-čēņûs* 'rociņās', *pošûs* 'pašās'.

3) *ū* runā infinitīva piedēklī sekundārajiem verbiem ar *-āt* resp. *-uot*: *runût'* 'runāt', *malût'* 'melot'.

³⁰ Lvg 545–546.

³¹ Lvg 518–519 un 545 – 546.

³² Lvg 471–473.

³³ Lvg 523G.

4) *ū* tiek runāts arī no šo verbu infinitīva celma veidotajās resp. atvasinātajās formās resp. vārdos:

- a) nākotnē: *žīdūsīm* 'dziedāsim';
- b) nākotnes relatīvajā modā: *žīdūškūt'* 'dziedāšot';
- c) kondicionāli: *tu palomūt'ib* 'tu palamātu';
- d) tagadnes aktīvajā divdabī ar *-dams, -dama*: *lomūdams* 'lamādams';
- e) pagātnes pasīvajā divdabī: *nūlomūc (-ts)* 'nolamāts';
- f) atvasinājumos ar *-tāj-* un *-šan-*: *runūtuoīš* 'runātājs', *runūšona* 'runāšana'.

5) *ū* runā refleksīvajās substantīvu formās ar *-šanās* un refleksīvajās sieviešu dzimtes tagadnes aktīvā divdabja formās ar *-damās*: *runūšonūs* 'runāšanās', *pīzasorgūšonūs* 'piesargāšanās'; *kaudamūs*: *kaudomūs* 'kaudamās', *runūdāmūs*: *runūdomūs* 'runādamās'.

Tās visas ir tās pašas formas, kur Bērzgalē *uo* (no *ā*) vietā runā *oi*. Tikai Nirzā nepazīst adjektīvsufiksu *-āt-*, tā vietā lieto *-āj-*, piem., *ušņoīš* 'usnains'. Tāpat Nirzā verbālo *ā*-celmu 3. personas refleksīvā forma beidzas ar *-ās*: tagadne *klāusās* 'klausās', *godās* 'gadās', pagātne *pīzazogās* 'piezagās'.

Kur piedēkļa resp. gala zilbē Bērzgalē runā *uo*, tur arī Nirzā runā *uo*, piem., *brjūklūoji* 'brūklenāji', pagātne *malūoju* 'meloju', *runūoju* 'runāju'. Kur Bērzgalē piedēkļa resp. gala zilbē ir *o*, tur arī Nirzā runā *o*-skaņu, piem., daudzsk. datīvs *rūkòm* 'rokām', *rūceņòm* 'rociņām', *prīžòm* 'priedēm', daudzsk. 1. persona *ceļņòm* 'ceļam', *ceļņorhās* 'ceļamies'.

ū senākā *uo* vietā Nirzā vispirms laikiem ir ieviesies *ā-* resp. *īā-*celmu daudzsk. lokatīvā no *o-* resp. *īo-*celmu daudzsk. lokatīva gluži kā dažā labā augšzemnieku izloksnē³⁴. Tātad pēc *kūkūs* 'kokos' parauga arī *rūkūs* 'rokās'. Pēc tam arī citās piedēkļa un gala zilbēs *uo* (no *ā*) Nirzā sākts aizstāt ar *ū*³⁵.

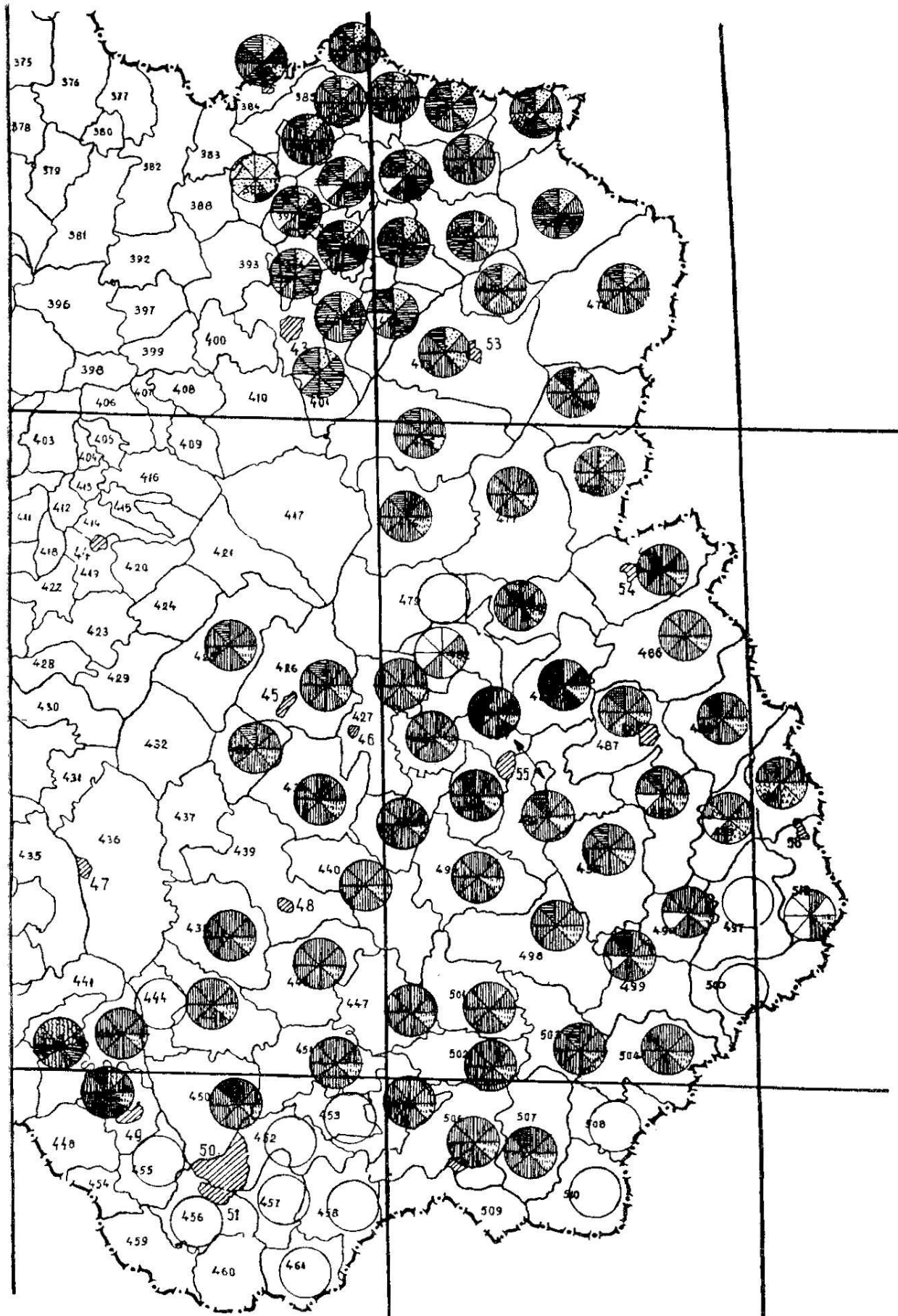
Pēc pašreizējām ziņām var domāt, ka šis piedēkļu resp. gala zilbju vokālisma jauninājums, kas konstatējams dažās Latgales izloksnēs, nevar būt vecs. Materiālos, kas no pētījamā novada iegūti agrāk, nav reģistrēts *oi* resp. *ū*, izņemot Bērzgales un Nautrēnu sekundāro verbu infinitīva formas ar *-oit*. Tā Bērzgalē verbālā *ā*-celma refleksīvā forma ar *-uos*, proti, *doruôs* 'darās' ir minēta Filologu biedrības Rakstu XIX sējuma 175. lappusē. *taisuos* no Kārsavas minēts J. Endzelīna „Latviešu valodas gramatikas“ 127. lappusē. Tautas dziesmās, kas Nirzas izloksnē publicētas Filologu biedrības Rakstu VI sējumā, nav formu ar *ū* piedēkļa resp. gala zilbēs, piem., *jaūkuōka* 'jaukāka', *raūduōdama* 'raudādama', *rukšynuōt'* 'rušināt'.

Jautājuma noskaidrošanai vēl vācami materiāli.

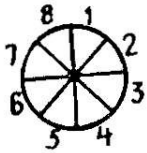
³⁴ Lvg 419.

³⁵ Līdz ar to laikiem ir jāatsauc M. Rudzītes Latviešu dialektoloģijā, Rīgā, 1964, 345. lappusē sniegtais aizrādījums par *-ūk-* no *-uok-* Nirzas izloksnē.

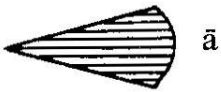
Dažuneuzsvērtu zilbju vokālisms novada ar *uo* no *ā*

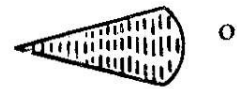
Dažu neuzsvērtu zilbju vokālisms novadā ar *uo* no *ā* (paskaidrojumi kartoshēmi 241. lpp.)

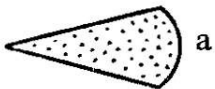
- 1 substantīvpiedēklī *-(t)āj-*
- 2 komparatīvpiedēklī *-āk-*
- 3 substantīva *ā*-celma daudzsk. datīva resp. instrumentāļa gala zilbē *-ām*
- 4 substantīva *ā*-celma daudzsk. lokatīva gala zilbē *-ās*
- 5 noteiktā adjektīva siev. dzimtes viensk. nominatīva un vīr. dzimtes viensk. ģenitīva gala zilbē *-ā*, siev. dzimtes viensk. ģenitīva, daudzsk. nominatīva un akuzatīva gala zilbē *-ās*
- 6 refleksīvsubstantīvu ar *-šanās* viensk. nominatīva resp. ģenitīva gala zilbē
- 7 sekundāro verbu nenoteiksmē ar *-āt*
- 8 tagadnes *ā*-celma 3. personas refleksīvformas gala zilbē *-ās*

ā

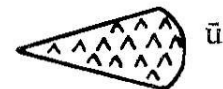
o

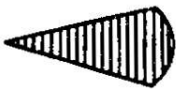
a

oi

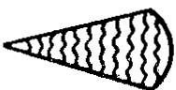
ū

uo resp. ua

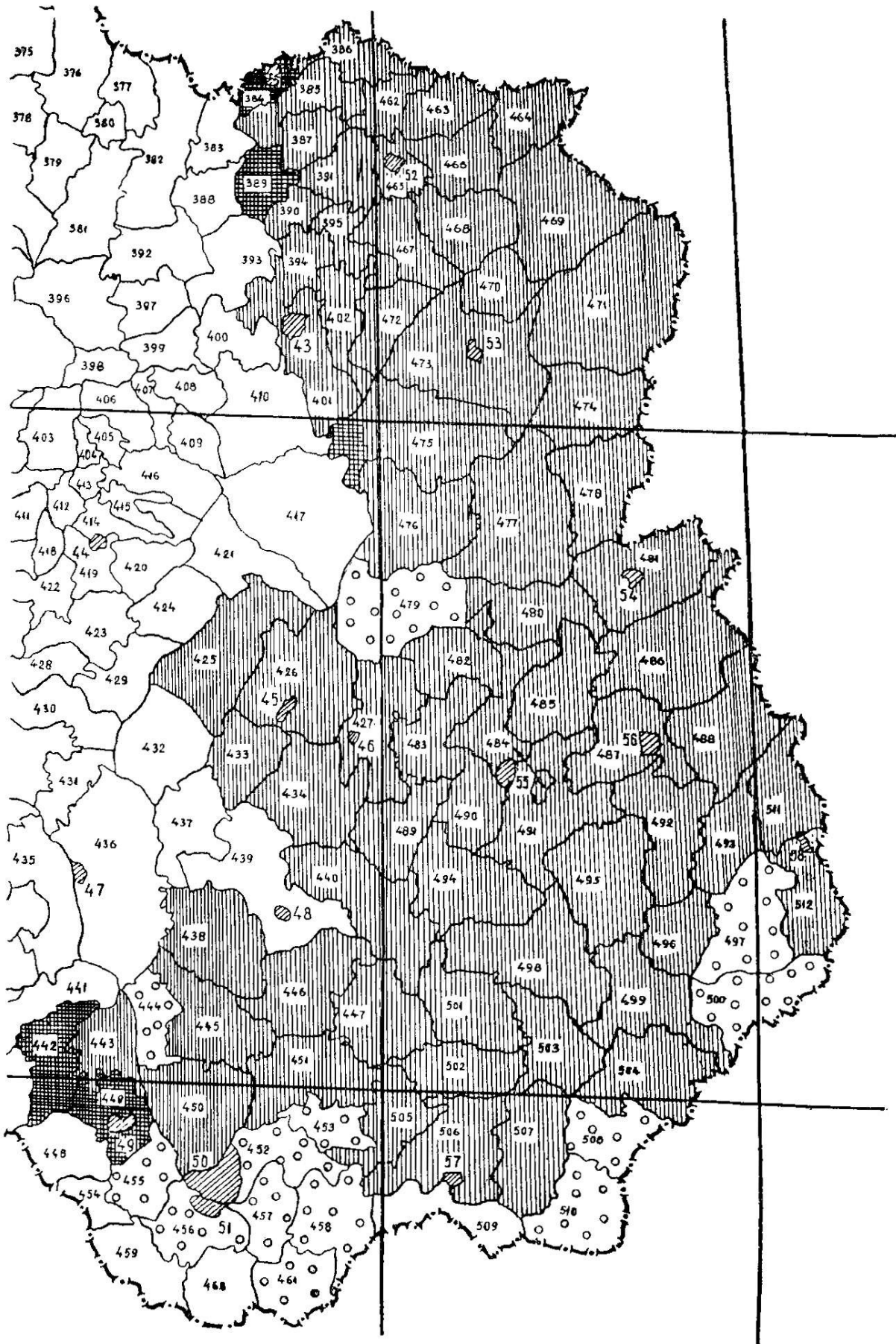

nav ziņu

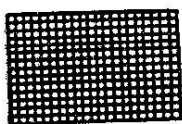
oa

Apgabals ar uo no ā uzsvērtā zilbē velāra patskaņa priekšā

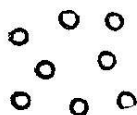

uo

uo : oa : ō^a : ō : oā vai ā

nav ziņu

Izloksnes apgabalā ar *uo* no *ā* un karšu zīmēšanai izmantotie avoti

384 Jaunroze (FBR VIII 19–49; VLI)	452 Naujene
385 Jaunlaicene (FBR VIII 19–49; VLI; LVU)	453 Biķernieki
386 Veclaicene (FBR VIII 19–49; VLI; LVU)	455 Svente
387 Karva (LVU; VLI)	456 Laucesa
389 Ilzene (VLI)	457 Skrudaliena
390 Zeltiņi (VLI)	458 Saliena
391 Alsviķis (FBR XIX 117–132; VLI)	461 Silene
394 Beļava (FBR XIX 117–132; VLI)	462 Ziemeris (VLI)
395 Kalncempji (VLI)	463 Mārkalne (VLI)
401 Vecgulbene (FBR V 142–158)	464 Pededze (VLI)
402 Stāmeriene (FBR XIX 117–132; VLI; LVU)	465 Alūksne (LVU)
425 Barkava (LL 134; FBR XIII 20–36; VLI)	466 Beja (VLI)
426 Varakļāni (LL 136; FBR XI 100–123; Fil mat 101–104)	467 Anna (VLI)
427 Viļāni (VLI; LVU)	468 Mālupe (VLI; LVU)
433 Stirniene (LVU; VLI)	469 Liepna (LL 132–133; LVU; VLI)
434 Galēni (FBR XIX 170–185; VLI; LVU)	470 Vīksna (VLI)
438 Vārkava (LL 134–135; LVU; VLI)	471 Viļaka (LL 133; LVU; VLI)
440 Silajāņi (FBR XIX 170–185; LVU; VLI)	472 Litene (FBR XIX 117–132; LVU; VLI)
442 Bebrene (FBR XVII 43–75; VLI)	473 Balvi (LVU)
443 Dviete (VLI)	474 Šķilbēni (LVU; VLI)
444 Nīcgale	475 Rugāji (FBR XIX 170–185; LVU; VLI)
445 Kalupe (FBR XVIII 32–51; VLI)	476 Bērzpils (LL 137; FBR IV 72–74; VLI)
446 Aizkalne (FBR XIX 170–185; VLI)	477 Tilža (VLI)
447 Aglona (FBR XIX 170–185; LVU)	478 Baltinava (LL 133–134; FBR XI 124–140; VLI; LVU)
449 Pilskalne (VLI)	479 Gaigalava
450 Likсна (LL 136; FBR XIX 170–185; LVU; VLI)	480 Nautrēni (VLI; LVU)
451 Višķi (Ceļi IX 369–407; VLI)	481 Kārsava (FBR XII 49–58; VLI; LVU)

482 Dricēni (LVU)	500 Šķaune
483 Sakstagals (LVU; VLI)	501 Kapiņi (VLI)
484 Makašēni (FBR XIX 170–185; VLI; LVU)	502 Auleja (FBR XII 47; VLI; LVU)
485 Bērzgale (FBR XIX 170–185; LVU; VLI)	503 Dagda (LL 139–140; LVU; VLI)
486 Mērdzine (FBR XIX 170–185; LVI; LVU)	504 Asūne (VLI)
487 Zvirgzdine (FBR X 23–37; VLI; LVU)	505 Izvalta (LVU; VLI)
488 Cibla (FBR VI 31–46; VLI; LVU)	506 Krāslava (LL 140; FBR XII 26–46; VLI)
489 Ružina (VLI)	507 Skaista (FBR XII 47–48; FBR XV 33–54; VLI)
490 Ozolaine (VLI)	508 Robežnieki
491 Rēzna (LVU; VLI)	509 Kaplava (VLI)
492 Pilda (FBR XIII 37–62; LVU)	510 Indra
493 Nirza (LL 138–139; LVU; VLI)	511 Brigi (VLI)
494 Malta (FBR XIX 170–185; VLI)	312 Pasiene (VLI)
495 Kaunata (FBR XIX 170–185; VLI; LVU)	
496 Rundēni (VLI)	
497 Istra	Saīsinājumi: LL – J. Endzelin, Lettisches Le-
498 Andrupine (FBR XIX 170–185; VLI)	sebuch. Heidelberg, 1922; Fil mat – Filoloģi-
499 Ezernieki (FBR XIX 170–185; VLI; LVU)	jas materiāli. Rīgā, 1933.

oi STATT GEWÄRTIGEN *uo* IN EINIGEN MUNDARTEN LATGALES

Zusammenfassung

Bisher ist es nicht konstatiert worden, dass in den Mundarten von Bērzgale, Makašēni u. a. in den Suffix- und Endsilben mehrerer Formen statt des alten *ā* nicht *uo*, sondern *oi* vorhanden ist. In diesem Beitrag wird ein Versuch gemacht zu erklären, dass *oi* statt des älteren *uo* (<*ā*) zuerst in den Infinitivformen des sekundären Verben mit dem Auslaut *-āt* nach dem Muster der Präsensformen sich eingebürgert hat. Später wurde das *oi* des Systems wegen in jedes Suffix resp. jede Endsilbe statt *uo* eingeführt, wo es nur phonetische und morphologische Bedingungen zugelassen haben.

Rīga